

RAZLIČITI PRISTUPI POVRATNIM MIGRACIJAMA: PRIMJER HRVATSKE

JASNA ČAPO ŽMEGAČ

Institut za etnologiju i folkloristiku
10000 Zagreb, Šubićeva 42

UDK 314.745.3-054.75(=163.42)

39:314.7

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Prihvaćeno / Accepted: 29. 5. 2010.

Autorica raspravlja o nekim općeprihvaćenim tumačenjima povratnih migracija unutar migracijskih teorija asimilacije, multikulturalizma i transnacionalizma. Kao prvo, pokazuje kako je do zanemarivanja istraživanja povratka u okviru asimilacijskih i multikulturalističkih paradigmi došlo samo u državama imigracije, a ne i u državama emigracije. Drugo, suprotno nekim interpretacijama, smatra da je redefiniranjem klasičnih binarizama u migracijskim istraživanjima transnacionalna paradigma proširila mogućnosti uvida u temu povratnih migracija. Na kraju, govoreći o raznim oblicima povratka u kontekstu hrvatske dijaspora iznosi stajalište da se povratna migracija može razmatrati kao jedan vid imigracije.

Ključne riječi: migracijske paradigme, dijaspora, povratne migracije, Hrvati

"Tebi opet duša diše,
Tebi srce opet bije;
Domovino, majko sreće,
K tebi opet sin se kreće
Od radosti suze lije!

Primi opet svoje dijete,
Dovijeka će tvoje biti,
Ljubit tebe svako doba,
U tvom polju daj mu groba,
Tvojim cvijećem grob mu kiti!" (Petar Preradović, iz pjesme Putnik)

O neraskidivoj povezanosti s rodnom grudom, utočištem putnika, ili danas bismo rekli migranta, u hrvatskoj je književnosti iznimnu pjesmu napisao Petar Preradović (1965). Ona je sugestivna invokacija da će putnika jedino razumjeti, utješiti i pružiti mu zaštitu njegova "majka domovina", dok će ga "tuđa majka" odbaciti, brinući se o vlastitoj djeci. Umornu i izgublenu putniku, kojemu "tuđa" zemlja uskraćuje pomoć, jer "ljubi svoga", ne ostaje ništa drugo nego povratak u domovinu, u "krilo materino" i "krov očini". Već samim razmišljanjem o njoj, njemu "opet duša diše, (...) srce opet bije" i izaziva suze. Domovina je personificirana kao majka koja prima *svoje* dijete, a u znak zahvalnosti ono će do vijeka *njezino* biti, pa se ondje i pokopati.¹

U podlozi ove pjesme leži predodžba o naturaliziranoj vezi između osobe i mjesta (teritorija) njezina rođenja, iz čega izvire sklonost da se pripadnost i identitet osobe (i skupine ljudi) povezuje s određenim teritorijem, bilo to mjesto rođenja, širi zavičaj ili domovina. Osoba je u toj koncepciji posve identificirana s prostorom, s tлом na kojemu obitava odnosno na kojemu je rođena. Ideja da su ljudi "bića mjesta" (Eliade 2002) često se izražava pomoću botaničkih metafora pa se govori o "ukorjenjivanju" u mjesto, odnosno, kad se ono napušta, o "iskorjenjivanju" (Handlin 2002 [1951]; Gupta i Ferguson 1992; Malkki 1992). Slijedom takvih predodžbi, putnik emigrant težit će povratku u domovinu, a njegova reintegracija u društvo podrijetla, u kojemu se "po prirodi stvari" osjeća dobro i u kojemu je prihvaćen, trebala bi biti lagan i nekonfliktan proces.

Povratak u Hrvatsku Hrvoja Horvata, mladića hrvatskoga podrijetla, rođenog i odraslog u Njemačkoj, junaka stripa "SuperHrvoje" (Listeš i Ercegovac 1992), upravo je takva priča: on egzemplarno ispunjava naša očekivanja o "zovu" domovine na povratak i lakom uklapanju u društvo podrijetla, čak i u situaciji kad osoba nema izravno iskustvo života u njemu. Hrvoje Horvat dijete je hrvatskih političkih emigranta u Njemačkoj. Nakon što su mu roditelji stradali u automobilskoj nesreći (organiziranoj od jugoslavenskih tajnih službi), prihvatila ga je i školovala jedna hrvatska obitelj u Njemačkoj. Tijekom Domovinskog rata Hrvoje je usnio svoju

¹ Ovaj je rad nastao na temelju plenarnog izlaganja koje sam imala na 5. konferenciji *International Association of Southeast European Anthropologists*, održanoj u Ankari u svibnju 2009.

preobrazbu u kamenog čovjeka. Potom prima šifriranu poruku od prijatelja iz Hrvatske koju tumači kao poziv na odlazak u domovinu. U domovini Hrvoje postaje kameni čovjek, "čovjek koji čelik i željezo može pretvoriti u prah" (ibid.). Obdaren super-snažom kreće u obranu Hrvatske od napadača.²

Snažan i srčan, SuperHrvoje, kameni čovjek, *alegorija* je hrvatskih (e)migranata i njihovih potomaka koji se nakon višedesetljetnog života u inozemstvu početkom devedesetih godina 20. stoljeća odlučuju na povratak, odnosno dolazak u novoosnovanu hrvatsku državu, prije svega s ciljem da sudjeluju u njezinoj obrani.³ Premda je živio i odrastao u drugoj zemlji, po dolasku u Hrvatsku SuperHrvoje ne doživljava kulturni šok. Pače, on se odmah snalazi u svojoj novoj ulozi borca za neovisnu Hrvatsku i "kod kuće" postaje ne samo "čimbenikom promjene" (Cassarino 2004) već i njezinim predvodnikom, s jasnom misijom oslobođenja Hrvatske od njezinih neprijatelja.

Alfred Schuetz sasvim drugačije opisuje doživljaje Odiseja, vjerojatno najpoznatijeg povratnika u svjetskoj književnosti:

"Feničanski su mornari iskrcali spavajućeg Odiseja na obale Itake, njegove domovine, koju je želio doseći tijekom dvadeset godina neopisivih patnji. Pomaknuo se i probudio iz sna u domovini svojih očeva, ali je nije prepoznao. Itaka mu je pokazivala lice koje nije poznavao; nije prepoznao staze što se u daljini rastežu, tihe zaljeve, stijene i provalije. Ustao je i stoječki zurio u svoju vlastitu zemlju, tužno vapići: 'Jao! Gdje li sam to na zemlji? Što ovdje radim?'" (Schuetz 1945:369, prijevod autorice).

Odisej je tako dugo izbivao iz Itake da je nije prepoznao; nisu ga prepoznali ni njegovi sunarodnjaci, niti voljena žena Penelopa.

Riječ je o dvama ekstremnim tipovima povratnika koji *idealnotipski* predstavljaju dva različita načina reagiranja i prilagodbe osobe u susretu s domovinom, zemljom koju su poznavali izravno (Odisej) ili tek neizravno – kroz roditeljske priče (Hrvoje). Oba su *mitska*; jedan je univerzalno poznat lik svjetske književnosti, drugi će teže dobiti mjesto u globalnoj kulturi.

² Zahvaljujem Reani Senjković što me upozorila na to izdanje. Poznat mi je samo prvi broj stripa.

³ Njihov točan broj nije poznat.

Jedan plače od šoka koji je doživio po dolasku u vlastitu domovinu, koju više ne prepoznaje; drugi ne doživljava šok u susretu s domovinom svojih predaka, u kojoj nikada prije nije živio. Prvi je *sociološki uvjerljiviji*: veći dio literature, počevši od Alfreda Schuetza koji je zacrtao glavne linije svih kasnijih tumačenja povratnih migracija, tumači susret migranata s napuštenom ili ponovno otkrivenom domovinom u smislu neprepoznavanja i (početnoga) šoka što kod povratnika stvaraju osjećaj stranosti. Povratnik očekuje "da će se vratiti u okolinu koju je oduvijek intimno poznao i koju – kako misli – i danas intimno poznaje" (Schuetz 1945:369, prijevod autorice). Budući da griješi misleći kako mu, da bi se snašao u svojoj nekadašnjoj okolini, samo valja dozvati u sjećanje prošlost, povratnik će se iznenaditi, pa i šokirati, jer su se oboje – i domovina, kao i on sam – promijenili (ibid.).

Drugi primjer – onaj SuperHrvoja – *sociološki je potpuno neuvjerljiv*. On naznačuje da je "povratak kući" – čak i za potomke prve generacije migranata koji su svoje domove stvorili na drugim mjestima – čin *neproblematičnoga* uključivanja u društvo. Time se implicira da su povratna migracija prve generacije migranata, kao i dolazak u "rekonstruiranu domovinu" u kojoj osoba nikada nije živjela (Oxfeld i Long 2004:4), poželjni, "normalni" i "prirodni". Prirodnost povratka pretpostavlja se zbog prethodno spomenute navodne prirodne, samorazumljive i čvrste veze između osobe i njezine domovine, tj. mjesta odnosno zavičaja podrijetla, u susretu s kojom će se ta veza potvrditi i ojačati.

Između ova dva manje ili više uvjerljiva ekstremna idealnotipska slučaja – Odisejeva barem u početku "nemogućeg" povratka s jedne strane i SuperHrvojeva "neproblematičnog" ili "prirodnog" povratka (Stefansson 2004a, 2004c) s druge strane – smješten je, u sivoj zoni, čitav niz *stvarnih*, neliterarnih povratnika iz prve generacije migranata, kao i njihovih potomaka. Ove posljednje možemo samo uvjetno zvati "povratnicima" jer oni faktički *imigriraju* u zemlju svojih predaka, a *ne vraćaju se* u zemlju svoga rođenja ili nekadašnjega života. Novija istraživanja (v. između ostalih King 2000; Stefansson 2004b, 2004c; Constable 2004; Tsuda 2004; Winland 2007) ustanovila su da povratak nije nedvosmislen i jednostavan te su razvila temu njegove ambivalentnosti, i u prvoj i u kasnijim generacijama migranata povratnika (usp. Gmelch 1980). Na primjer, proučavanje "povratka" u domovinu tzv. druge generacije migranata⁴, koju zbog podrijetla svojih roditelja smatraju i vlastitom zemljom podrijetla – za koja su proučavanja

stvoren novi termini: "ancestralna migracija" (*ancestral migration*, King 2000) i "migracija zbog korijena" (*roots migration*, Wessendorf 2007) – pokazala su da zamišljena domovina, zemlja roditeljske čežnje i nostalgije, ne ispunjava njihova očekivanja. Ta istraživanja jasno pokazuju da ancestralne migracije imaju mnogo više sličnosti s Odisejevim nego sa SuperHrvojevim iskustvima. Ipak, istraživanja pokazuju i da povratak – bez obzira na generaciju migranata koja se istražuje – nije isključivo ekstremno pesimistično, već ambivalentno, ujedno i radosno i otuđujuće iskustvo (Stefansson 2004c). Polazeći od tih *konkretnih* istraživanja, u nastavku teksta razvijam tezu o povratku kao nekoj vrsti *imigracijskog* iskustva.

Ono što razlikuje slučajeve ancestralnih migranata od onoga mladića hrvatskoga podrijetla koji dolazi u zemlju svojih predaka u ulozi dobrovoljca u borbi za njezinu neovisnost svakako je motivacija i/ili razlog dolaska: njih vodi "čežnja za domom" (*homing desire*, Brah 1996) njihovih roditelja, dok hrvatski povratnik Hrvoje Horvat ima *poziv* što je jači od trenutnih prilika, i onih koje ostavlja u Njemačkoj (posao, djevojka), i onih koje susreće u Hrvatskoj (rat). Ustvari, da bismo mogli prosuditi jesu li Hrvojev i slični povratci odnosno dolasci doista potpuno neproblematični, valjalo bi obaviti sustavna kvalitativna empirijska istraživanja koja u trenutku pisanja ovoga priloga nedostaju.⁵

U nastavku teksta prikazat ću načine na koje se povratak tretirao unutar migracijskih teorija asimilacije, multikulturalizma i transnacionalizma.

⁴ Tako se u literaturi nazivaju djeca prve generacije migranata koja su rođena i odrasla u zemlji imigracije. Sama sam se u razgovorima s potomcima hrvatske gastarbajterske populacije u Münchenu uvjerila da, na pitanje odakle su, često odgovaraju referencom na mjesto podrijetla svojih roditelja, neki autoironično, neki potpuno sigurni da drugoga odgovora ne može biti. O dvojnosti njihova identiteta i nemogućnosti da se on iskaže u nacionalnom diskursu isključivih pripadnosti pisala sam na drugome mjestu (Čapo Žmegač 2005a).

⁵ Upravo uslijed nedostatka (sustavnih) istraživanja povratnih migracija u Hrvatskoj, ovaj se rad – kao svojevrsna prolegomena i pledoaje za provođenje takvih istraživanja – u uvodnim stranicama služi mitskim pričama o dvama povratnicima. Oni su u funkciji isticanja *kompleksnosti stvarnih povratničkih iskustava*, a nikako ne služe da omeđe krajnje tipove povratničkih iskustava. Uostalom, ovaj prilog nije pokušaj stvaranja tipologije povratnika, nego poticaj za istraživanje povratnih migracija, stoga donosi pregled relevantne literature te u diskusiji s njome nudi neke teze za koncipiranje povratnih migracija u suvremenoj Hrvatskoj i šire.

Moja se argumentacija kreće u tri smjera. Prvo, tvrdnja, nastala u recentnoj literaturi, da su istraživanja povratnih migracija bila zanemarena unutar asimilacijskih i multikulturalističkih paradigmi traži kvalifikaciju. Valja nam razmotriti unutar kojih se to, naime, nacionalnih istraživačkih tradicija zbilo – onih u zemljama useljenja ili onih u zemljama iseljenja – što se u nastavku teksta i čini. Drugo, nasuprot nekim mišljenjima kako je transnacionalna paradigma pridonijela rastvaranju pojma "povratak", smatram da je, svojom otvorenošću spram istraživanja različitih, vremenski i prostorno posve drugačijih povrataka, ta paradigma proširila i obogatila naše mogućnosti istraživanja. Na kraju rada, uz pomoć bogate lepeze hrvatskih povratničkih primjera iznosim kratak opis mogućih povratničkih situacija i teorijski neriješenih pitanja koja se otvaraju povratničkom tematikom. Na temelju tih primjera i komparativne literature o povratnim migracijama zalažem se za istraživanja u kojima se povratak ne bi razmatrao odvojeno od *imigracije* nego kao jedan njezin mogući vid.

ZANEMARENI PREDMET ISTRAŽIVANJA? ASIMILACIJSKE I MULTIKULTURALISTIČKE MIGRACIJSKE PARADIGME

Kao u rijetko kojem istraživačkom području, u istraživanjima povratnih migracija postoje kontradiktorne ocjene njihovih dosadašnjih rezultata. Neki će tvrditi da je riječ o "zanemarenoj" temi u migracijskim istraživanjima općenito (Stefansson 2004a), dok će drugi tvrditi sasvim suprotno, da je od šezdesetih, a pogotovo od osamdesetih godina prošloga stoljeća "silno mnoštvo" literature o povratnim migracijama (Cassarino 2004).

Autori koji su se nedavno razišli u prosudbama stanja u literaturi o povratnim migracijama svoje zaključke donose na temelju različitih uvida. Anders Stefansson (2004a) razmatra smjene paradigmi u migracijskim istraživanjima općenito, na temelju čega *posredno* zaključuje kako se unutar pojedine paradigme – zbog njezinih pretpostavki i naglasaka – povratak tretirao. Jean-Pierre Cassarino (2004) teorijama i istraživanjima povratnih migracija pristupa *izravno* i razmatra jesu li njihove pretpostavke održive ili neodržive te tijekom vremena manje ili više odbacivane i

usložnjavane novim pristupima i pitanjima. Još je jedna razlika između dvaju autora: Cassarinova analiza uključuje istraživanja usko vezana uz ekonomska pitanja (sociološke i ekonomske pristupe), a Stefanssonova je prizma ponajprije zadana sociološkim i antropološkim pristupima migraciji općenito. Stoga je i Cassarinov pregled ukazao na mnogo više studija povratnih migracija nego što je to mogao učiniti Stefanssonov premda nastaju otprilike u isto vrijeme. Osim toga, možda se dio objašnjenja njihova razilaženja nalazi i u ranijoj Gmelchovoj ocjeni da je broj studija dovoljan da omogući komparacije i pokušaje izgradnje modela te da uobičajeno žaljenje na nedostatak literature ustvari odražava "zanemarivanje, ako ne i nepoznavanje" pisanja o povratnim migracijama (Gmelch 1980:155).

Prema Stefanssonu (2004a), prevladavajuća sedentarna logika razmišljanja koja pojedince i narode upisuje u teritorij na kojemu borave i identificira s njim (v. i Malkki 1992; Brettell 2000), kao i dominantna teorijska orijentacija k proučavanju integracije migranata u društvo prijema, usmjerile su istraživače na određene teme i odredile njihovo pisanje o migracijskim procesima. Stoga su prema istome autoru dvije glavne migracijske paradigme – asimilacijska teorija i multikulturalizam – zanemarile temu povratka. Pogledajmo je li to doista bilo tako.

Naracija asimilacije utemeljena je u bipolarnom okviru analize što odvaja i suprotstavlja krajeve podrijetla i prijema (usp. Brettell 2000:102). U njezinom se okviru znatna pažnja posvećuje odnosu između migranata i društva *imigracije*. Pretpostavljalo se da tijekom vremena veze sa zemljom podrijetla bivaju sve slabije te da se na koncu zbog udaljenosti i gube. Migriranje je smatrano jednosmjernim putovanjem na kraju kojega ljudi neizbježno mijenjaju orijentaciju, sve se više upućujući na novi lokalitet, prenoseći svoju bazu, fokus i lokus društvenih aktivnosti s jednoga mjesta na drugo (Rouse 1991, 1992). Pri tome oni su se navodno suočavali s bolnim procesom uključivanja u različito društvo i kulturu, s traumatičnim susretom sa stranim (Hettlage-Varjas i Hettlage 1984:379; Glick Schiller et al 1995:48). Kao posljedica takva gledanja na migrante, u središtu je istraživanja bila njihova sposobnost da se prilagode društvu naseljavanja. U raznim verzijama integracijsko-asimilacijske teorije (v. opširnije Faist 2000:252–255) prilagodba je koncipirana kao linearni, višegeneracijski proces kojim se migranti prvo uključuju u radni proces i u društvene

strukture zemlje prijema, a potom prihvaćaju i njezine središnje vrednote te se kulturno asimiliraju. Pretpostavka takvih istraživanja – da integracija migranata ima kao posljedicu gubitak njihovih etno-kulturnih razlika te da u konačnici vodi kulturnom uniformiranju, odnosno homogenizaciji društva naseljavanja (Giordano 1984:439) – bila je središnja ideološka okosnica te teorije (usp. i Faist 2000:253). Budući da se migracija proučavala samo s gledišta društva prijema, i to uglavnom u smislu migrantove integracije i očekivane asimilacije, povratno kretanje migranta, ustvrdio je Stefansson (2004a), nije imalo ili je imalo malo mjesta u takvom tipu istraživanja.

Kasnije istraživačke paradigme što se oslanjaju na koncepte multikulturalizma odnosno etničkoga pluralizma prepoznaju migrantovu domovinu kao simbolički resurs njegova identiteta. Ističući *disimilaciju* kao ključni reaktivni način adaptacije migranata na diskriminaciju u društvu prijema, one pretpostavljaju da se imigracijska društva oblikuju na bazi ekonomske, političke i kulturne pluralizacije (Faist 2000:255–257). Drugim riječima, prema toj paradigmi, imigranti transferiraju svoje kulturne prakse i kolektivne identitete iz zemlje emigracije u zemlje imigracije i u novome ih kontekstu, zahvaljujući međusobnim intenzivnim kontaktima, razvijaju u relativnoj izolaciji od društva imigracije. Međutim, dalje tvrdi Stefansson (2004a), umjesto da se bave razmatranjem mogućnosti povratka, što je implicirana u održavanju jakih veza s domovinom, istraživači su unutar ove paradigme konstruirali koncepciju povratka kao mita, iluzije i ideologije (v. na primjer Brettell 2003), i nadalje se ograničavajući na proučavanje migranata u kontekstu društva prijema (o tome kritički: Klimt 1989, 2000; Šimšek-Čağlar 1994; Wolbert 1995). Sintagmama "mita" ili "iluzije" povratka objašnjavalo se paradoksalno ustrajanje migranata u namjeri povratka i stalno odlaganje njegove realizacije.

Navodno zanemarivanje povratka ili njegovo svodenje na mit ili iluziju u okviru paradigmi integracije/asimilacije i multikulturalizma/etničkog pluralizma jest iznenađujuće ako znademo da se procjenjuje kako se oko trećina iseljenika – što čini oko deset milijuna ljudi – između 1900. i 1980. godine vratilo iz obiju Amerika (Stalker, prema Oxfeld i Long 2004:2). Unutar europskoga migracijskoga sustava povratak je također bio "normalna" pojava: povratak turskih i jugoslavenskih radnih migranata iz Njemačke u Tursku i u bivšu Jugoslaviju u 1970-ima i 1980-

ima razmjerno je dobro proučen (v. Baučić i Maravić 1971; Nejašmić 1981; Wolbert 1995). Tijekom dugotrajne ekonomske krize početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća, Njemačka je pojačala poticaje za povratak stranih radnika; na primjer, novac uplaćen u mirovinski fond vraćao se uplatiteljima povratnicima bez odgode, a tijekom jednoga kraćeg razdoblja i uz određene uvjete dobivali su i otpremnine (Wolbert 1995:11). Budući da su jugoslavenske vlasti razvile mjere kojima bi stimulirale svoje državljane na povratak, procjenjuje se da je jugoslavenska migracija bila u mnogo manjoj mjeri nego druge "jednosmjerna ulica" ("*weniger noch als andere eine Einbahnstraße*", Baučić i Groß 1987:90). Tako među raznim procjenama i podacima nalazimo i onaj da je u razdoblju između 1980. i 1984. registrirano 220.000 povratnika (Mesić 1991:30).

Povratna je migracija, dakle, sastavnim dijelom migracijskih kretanja; paralelno uz emigraciju uvijek se odvija i povratni val, upravo onako kako je to Ravenstein daleke 1895. godine predvidio u jednom od svojih migracijskih zakona (prema Gmelch 1980:135). Kako je onda moguće da su istraživači koji su radili unutar integracijskih i multikulturalističkih koncepata previdjeli te procese, a kad bi se oni i pojavili na horizontu, kako to da su bivali odbačeni kao stvarnost i tretirani kao mit, iluzija i objašnjeni kao kulturna ideologija?

Argumenti da znanstveni trendovi, kao spomenuti hegemonijski koncepti asimilacije i multikulturalizma i u antropološkom poimanju kulture duboko ukorijenjeni sedentarizam, određuju analize društvenih procesa i uvode izvjesne predrasude u proučavanje povratnih migracija potpuno su uvjerljivi. No, jednako je važno uočiti i razumjeti kako su ti pristupi i njihove epistemologije oblikovani društvenim i političkim idejama i vladajućim povijesnim ideologijama. Nedavno su u odvojenim analizama Ludger Pries (2001) te Andreas Wimmer i Nina Glick Schiller (2003) pokazali kako su nacionalna ideologija i organizacija svijeta u odvojena nacionalna društva–države, što su upisana u određene teritorije te zatvorena unutar državnih granica, oblikovale dominantni epistemološki okvir istraživanja u društvenim znanostima, uključujući i migracijske studije. Prema Priesu to je rezultiralo "konceptom prostora kao kontejnera", koji podrazumijeva izomorfizam teritorija, države i nacionalnog društva. Riječ je o konceptu geografskog prostora kao teritorijalnog kontejnera za regulaciju društvenoga prostora, pri čemu se, zanemarujući njegovu

etničku, lingvističku i kulturnu heterogenost, pretpostavlja homogenost društva u svim tim aspektima. Slično tome, pod sintagmom "metodološkog nacionalizma", Wimmer i Glick Schiller podrazumijevaju da su društvene znanosti naturalizirale globalni režim nacionalnih država (2003:576). Ta se sintagma odnosi na politički i intelektualni diskurs koji, pod pretpostavkom da su države "prirodne" jedinice komparativnih proučavanja, izjednačuje društvo s nacionalnom državom (ibid.). I koncept prostora kao kontejnera i metodološki nacionalizam proizveli su dominantne poslijeratne pristupe u društvenim znanostima, koji su bili slijepi prema transnacionalnim sponama što nadilaze državne granice. Kako Wimmer i Glick Schiller objašnjavaju, to proizlazi iz 1) ignoriranja ili zanemarivanja temeljne važnosti nacionalizma za moderna društva, 2) podrazumijevanja da granice nacionalnih država omeđuju i određuju jedinicu analize i 3) teritorijalnog omeđivanja što proučavanje društvenih procesa sužava na političke i geografske granice pojedinih nacionalnih država (ibid.:577–8). Te su ideje sve donedavno dominirale sociološkim i antropološkim istraživanjima, kao i društvenim djelovanjem, utječući na previđanje pojava što nadilaze granice teritorijalno omeđenoga nacionalnog društva, ostavljajući po strani sve što se zbiva izvan granica teritorijalno omeđenih nacionalnih društava, kako u politici, tako i u društvenim istraživanjima.

Smatram da je utjecaj metodološkog nacionalizma i koncepta društva kao kontejnera u migracijskim istraživanjima djelovao u različitim smjerovima u nacionalno omeđenim migracijskim istraživanjima. Istraživači migracija koji su potekli iz zemalja *emigracije* i radili unutar njih (npr. iz Hrvatske ili nekadašnje Jugoslavije, u doba kad su ta istraživanja provedena) proučavali su članove vlastite nacije premda su se nalazili izvan državnih granica⁶, tj. smatrali su emigrante dijelom nacionalnog korpusa koji je dvadesetak godina kasnije nazvan "deteritorijaliziranom prekograničnom nacijom" (usp. Basch et al 1994) i već su tada obraćali pozornost na povratne migracije (Baučić i Maravić 1971; Nejašmić 1981; Baučić i Groß 1987).⁷ Dapače, ti su istraživači proučavali transnacionalne

⁶ Ili, u slučaju Jugoslavije, istraživači su emigrante smatrali dijelom prekogranične jugoslavenske radničke klase.

⁷ Činjenica da od 1973. povratak ulazi u fokus jugoslavenske migracijske politike (Mesić 1991:25) sigurno je imala odjeka u znanstvenim istraživanjima.

veze, identitete i obitelji *avant la lettre* (Katunarić 1978; v. o tome i Čapo Žmegač 2007). Istodobno, istraživači podrijetlom iz zemalja *imigracije*, koji su radili unutar društvenih prostora tih zemalja – primjerice u SAD-u ili zapadnoeuropskim državama – proučavali su imigrante gotovo isključivo iz rakursa vlastitoga društva, tj. društva prijema, privilegirajući teme integracije i asimilacije, a kasnije etničkog pluralizma, i zanemarujući istraživanje mobilnosti u suprotnome smjeru. Zanemarivanje proučavanja povratnih kretanja u američkoj imigracijskoj historiografiji bilo je tako izrazito da Russell King (2000) tvrdi kako se može govoriti o stvaranju "mita o ne-vraćanju". Istraživači iz emigracijskih zemalja zanimali su se za ponovno uključivanje svojih teritorijalno izmještenih sunarodnjaka u svoje vlastito nacionalno (ili, kao u Jugoslaviji, klasno) društvo; oni iz zemalja *imigracije* za njihovo uključivanje u nacionalnu državu useljenja. Drugim riječima, na objema stranama istraživači su se bavili pitanjima od "nacionalne relevantnosti", čime su praktički i jedni i drugi reproducirali metodološki nacionalizam. No, budući da su im pristupali iz različitih perspektiva – zemlje *emigracije*, odnosno zemlje *imigracije* – proučavana pitanja bila su podosta različita: sadržani i omeđeni teritorijem vlastite zemlje propitivani su problemi integracije, asimilacije, multikulturalizma i etničkog pluralizma u zemljama *imigracije*; odnosno, nadilazeći državne granice, postavljala su se pitanja multilokalnih obitelji, djece odvojene od roditelja i povratka u zemlje *emigracije* (Hrvatska i nekadašnja Jugoslavija).

GUBITAK PREDMETA? POVRATAK I TRANSNACIONALNA PARADIGMA

Kritični i kreativni glasovi u posljednja su dva desetljeća udružili svoje napore na stvaranju nove epistemologije i metodologije transnacionalnih studija (Levitt i Glick Schiller 2004; Khagram i Levitt s. a.). Njihovo je polazište da je stvarnost trans-granična i trans-organizacijska, tj. da su pojave i procesi koji nadilaze granice nacionalnih država pravilo, a ne iznimka u društvenim procesima, stvarna pozadina društvenih procesa, a ne proizvod postojećih teritorijalno omeđenih državnih i nacionalnih tvorbi. Transnacionalna je paradigma postala temeljnim novim pristupom migracijama u posljednjih petnaestak godina. Ona zamjenjuje paradigme

asimilacije i multikulturalizma⁸, a u epistemološkom smislu nadilazi granice nacionalnih država i razmišljanje unutar kojega su se do danas kretale nerefleksivne i u okvire vlastite nacionalne države zatvorene znanosti. Istodobno, u analitički kontekst uključujući zemlju iseljenja, transnacionalna paradigma ispravlja neke nedostatke prethodnih pristupa.

Unutar migracijske transnacionalne paradigme migrante se promatra prvenstveno kroz prizmu njihovih odnosa sa zemljom podrijetla. Koncept *transnacionalizma* prepoznaje povezanost i zajedničke prakse migranata – ljudi koji su se iselili i ne-migranata – ljudi koji i nadalje žive u zemlji podrijetla iseljenika (između ostalih v. Glick Schiller et al 1992; Basch et al 1994; Guarnizo i Smith 1998; Vertovec 1999; Brettell 2000). Razmjena dobara, ideja, informacija, simbola i osoba između tih dvaju prostora odvija se preko granica nacionalnih država. Implikacija je da se granice, bile one političke, teritorijalne ili kulturne, nadilaze dok migranti i ne-migranti postaju dijelom jedinstvenoga transnacionalnoga društvenog prostora. Pridjevom *transnacionalno* označava se da je fokus u transnacionalnim migracijskim studijama na *prelaženju i nadilaženju* granica između zemalja podrijetla i naseljavanja. U okviru transnacionalnih proučavanja migracija migranti se istražuju u njihovu paralelnom životnom iskustvu "ovdje" i "tamo" i u transnacionalnim društvenim prostorima koje oblikuju na temelju svoje bifokalnosti (usp. Rouse 1991, 1992).⁹

Nadalje, pojam transnacionalnih društvenih prostora implicira da internacionalni migratorni sustav valja konceptualizirati kao *stalno*, katkada *cirkularno*, kretanje ljudi. Kretanje time postaje integralnim dijelom migrantova života (usp. Čapo Žmegač 2003a), a distinkcija između zemlje podrijetla i useljenja zamagljuje se. Zbog suvremenih migracijskih procesa postaje sve teže države klasificirati ili kao one koje šalju (emigracijske) ili kao one koje primaju migrante (imigracijske države). Većina je država

⁸ Tom se perspektivom ujedno i inkorporiraju i nadilaze prethodne paradigme; između ostaloga, ona istražuje transnacionalne veze migranata sa zemljom podrijetla upravo kao način njihove adaptacije u društvu prijema (Faist 2000:257–258).

⁹ Istraživači su konceptualizirali različite modele transnacionalizma i pod taj pojam uključili različite pojave (usp. Guarnizo i Smith 1998; Vertovec 1999; Faist 2000; Cassarino 2004) tako da se ponekad čini da je sam koncept ispražnjen od smisla (Colic-Peisker 2008).

i jedno i drugo zbog visokih stopa povratka i ponekad zbog visokih stopa putovanja migranata amo i tamo (usp. Brettell 2000). U toj je perspektivi preseljenje tek privremeni čin u migracijskome procesu, a ne jednokratani čin napuštanja jedne države i definitivnog naseljavanja u drugoj. Povratak se također koncipira kao *reverzibilna* radnja, dakle ne kao definitivno naseljavanje u društvu podrijetla. Transnacionalne analize time preispituju dosad uvriježen semantički sadržaj koncepata iseljavanja (emigracije) i povratka: u novoj se perspektivi ni jedan ni drugi ne poimaju kao jednosmjerna, u određenom trenutku realizirana mobilnost, koja implicira trajnu dislokaciju i prekidanje veza, bilo s društvom podrijetla (u vrijeme iseljavanja) ili s društvom prijema (u razdoblju povratka). Migracija se, dakle, rekonceptualizira kao multifazičan proces, s povratkom kao samo jednim, potencijalno reverzibilnim korakom u migracijskom kretanju, a ne njegovim definitivnim krajem. Zbog toga Anders Stefansson (2004a) tvrdi da nova epistemologija rezultira rastakanjem povratnih migracija kao distinktivnom kategorijom zanimanja u migracijskim studijama. U tome smislu, kaže isti autor, nova paradigma nije ništa više pridonijela afirmaciji istraživanja povratka nego prethodne paradigme asimilacije i multikulturalizma. Premda nam se može činiti logičnim, to mišljenje zahtijeva nekoliko komentara.

Možemo li sa sigurnošću reći da je određeni povratak definitivni, a ne privremeni? Znademo za mnoštvo slučajeva povratka koji su u namjeri bili definitivni, ali su završili u obrnutom kretanju ili re-migraciji (v. npr. Čapo Žmegač 2005b; Winland 2007). Čak ni izbjeglice–povratnici ne prekidaju veze sa zemljom koja ih je ugostila tijekom izbjeglištva. Upravo je to slučaj s bosanskim izbjeglicama koji su krajem prošloga desetljeća prisilno repatrirani u Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku; država prijema, u ovome slučaju Njemačka, za njih je ostala prostorom u koji se periodički vraćaju na kraća ili duža razdoblja tijekom kojih rade bez radne dozvole.¹⁰

¹⁰ Bivši izbjeglice obično se zapošljavaju kod poslodavaca za koje su radili tijekom izbjeglištva u Njemačkoj 1990-ih godina. Premda su se ti ljudi prividno vratili za stalno i trajno žive u svojim domovinama, zemlja njihova nekadašnjega izbjeglištva i njezini resursi toliko su važni u njihovim životima da odbijaju raditi za mnogo nižu plaću u domovini. Radije rade tek s vremena na vrijeme, u pravilnim razmacima što ne prelaze dozvoljeni tromjesečni boravak u Njemačkoj bez vize (Čapo Žmegač 2003a i osobni podaci).

Stoga, umjesto da ga rastače, transnacionalna paradigma ustvari proširuje koncept povratka time što ga tretira kao proces, ponekad reverzibilan – kao među re-migrantima, ponekad djelomičan – kao među onim migrantima koji odlučuju živjeti bilokalno i/ili transnacionalno.

Proširuje ga i prijedlogom da se povratak ne istražuje isključivo kroz proučavanje konkretnih, trajnih, fizičkih povrataka, nego i kroz istraživanje priprema za povratak¹¹ i provizornih povrataka kao što su kraći posjeti, hodočašća i sl. (Oxfeld i Long 2004). Obuhvaćanjem planiranih/zamišljenih (u razdoblju priprema) i provizornih povrataka, mogućnosti njegova proučavanja su znatno proširene. Istodobno, sintagma "zamišljenog povratka" (*imagined return*, *ibid.*) konačno diskreditira pojam mita ili iluzije o povratku zato što pripreme, zamišljanje domovine i kolebanje oko povratka ne etiketira nerealnim snatrenjem, već racionalnim i logičnim razmišljanjem, promišljanjem i pripremanjem za povratak te odlučivanjem o optimalnom trenutku za njegovu realizaciju. Takvo teoretiziranje o povratnim migracijama pridružuje se recentnijim radovima u kojima su "mit" i "iluzija" povratka okrenuti naglavačke (Klimt 1989, 2000; Šimšek-Čačlar 1994; Wolbert 1995). U tim radovima postojana migrantova retorika o povratku nije dokaz njegove identifikacije sa zemljom podrijetla niti indikator nepromijenjene domovinske kulture kojoj pripada. Nije niti samozavaravanje niti pogrešno vjerovanje koje se protivi stvarnosti. Nasuprot tome, govor o povratku smatra se realnim; tumači se kao mehanizam koji migrantima daje snagu, moć i vrijednost kao ljudskim bićima, u mjestima u kojima im je ta vrijednost zanjekana (Šimšek-Čačlar 1994:106); istodobno, on znatno strukturira njihov život u iseljeništvu (Klimt 1989).

Bavljenje priprema za povratak u proučavanju povratnih migracija ima i tu prednost što omogućuje istraživačima da jukstaponiraju stupanj pripremljenosti za povratak s "uspjehom" reintegracije (Cassarino 2004). Treba mu odati priznanje i za upućivanje na to da odluka o povratku nije nagla i nepromišljena kao ni "prirodan" rezultat migracije, kako bi to naturalizirajuće koncepcije pripadnosti i identiteta pretpostavile. Upravo suprotno, odlučivanje o povratku je dugotrajan, raznoličan i složen proces, s elementima i romantiziranja domovine i pažljivoga odmjeravanja mogućnosti što se u njoj nude (Čapo Žmegač 2007).

¹¹ Upravo su pripreme tema koja se nekada istraživala pod rubrikom "mita o povratku".

Zaključujem kako je transnacionalna istraživačka paradigma znatno promijenila naše poimanje povratka kao konačnog i trajnog čina naseljavanja u zemlji podrijetla migranta. No, umjesto da ga je rastočila, omogućila nam je da ga proučavamo kao sve složeniji i heterogeniji fenomen s fazama priprema, ostvarenja (potpunog ili djelomičnog) i moguće reverzije (potpune ili djelomične).

HRVATSKA KAO LABORATORIJ ZA PROUČAVANJE POVRATNIH MIGRACIJA

Zbog svoje velike i duže od jednog stoljeća etablirane svjetske dijaspor¹², Hrvatska se nadaje kao egzemplarno područje za komparativna istraživanja povratnih migracija¹³ i migracijskih procesa općenito. Komparativni okvir predstavlja posebno vrijedan doprinos budući da se u većini migracijskih radova pojedinačne migracijske skupine proučavaju samo u određenom razdoblju i prostoru. Premda je ovdje riječ o jednoj migrantskoj skupini – Hrvatima – hrvatski migracijski "laboratorij" može otvoriti "nove perspektive starim problemima" i preciznije se usredotočiti na "procese koji su možda propušteni ili minimizirani fokusiranjem samo na jedan slučaj" (Foner 2005:3). S jedne strane, hrvatski slučaj omogućuje konvergentnu komparaciju – uspoređivanje kako su članovi *jedne* etno-nacionalne skupine (Hrvati) integrirani u *različita* društva prijema (u Europi, obje Amerike, Australiji, Južnoj Africi) u *različitim* razdobljima, a pritom održavaju manje ili više izražene transnacionalne veze s Hrvatskom. S druge strane, koja je i predmetom ovoga rada, on omogućuje divergentnu komparaciju¹⁴ – uspoređivanje *heterogenih* hrvatskih migrantskih skupina

¹² Prema nekim procjenama, u odnosu na domovinsku populaciju Hrvatska ima jednu od najvećih dijaspora na svijetu (Winland 2004; Colic-Peisker 2008).

¹³ Nema pouzdanih statistika o povratnim migracijama u Hrvatsku kao što ne postoje ni globalne procjene razine povratnih migracija, premda većina stručnjaka misli da je znatna (Koser 2007:21). Te činjenice zrcale poteškoće u mjerenju povratnih migracija (ibid.).

¹⁴ Pojmove konvergentne i divergentne komparacije, prilagođene za ovaj rad, preuzimam od Lea Lucassena iz njegova plenarnog izlaganja na konferenciji (*Post-)Yugoslav Migrations*, održanoj u Berlinu (Lucassen 2006).

koje se vraćaju iz različitih država prijema u jedno društvo (Hrvatska) nakon njegova političkoga osamostaljenja.

Heterogenost hrvatske migrantske populacije pretpostavljam na temelju različitih čimbenika. Budući da su emigrirali s različitim motivima, planovima povratka i obrazovnom strukturom, u raznim razdobljima, prije ili nakon ostvarivanja nacionalne suverenosti, te naselili udaljene ili bliže smještene države, od kojih svaka ima specifične imigracijske politike i mjere integracije doseljenika, kao i različite društveno-ekonomske strukture i kulturne sredine, na tim različitim lokacijama hrvatski su iseljenici oblikovali *pluralne dijaspore* koje, valja pretpostaviti, iskazuju daleko manji stupanj unutarnje homogenosti nego što se obično pretpostavlja.¹⁵ Stoga bi temeljno polazište istraživanja povratnih migracija Hrvata trebalo biti da *heterogene artikulacije hrvatske dijaspore* na raznim stranama svijeta rezultiraju jednako složenim i divergentnim iskustvima povratka. U nastavku skiciram neke povratne procese koji se mogu pratiti među iseljenim Hrvatima.

Jedna skupina potencijalnih i stvarnih povratnika u Hrvatsku su tzv. politički emigranti¹⁶, čiji je osnovni razlog emigracije bila njihova suradnja s ustaškim i neslaganje s komunističkim režimom u poslijeratnoj Jugoslaviji (Colic-Peisker 2008). S obzirom na to da su se iselili u udaljene prekoceanske zemlje, no još više s obzirom na razlog njihova iseljenja, za tu je populaciju već i kratak posjet, a kamoli povratak, sve do neovisnosti Hrvatske 1991. godine bio teško ostvariv. Stoga se može pretpostaviti da se njihovo razmišljanje o povratku, kao i pripreme za povratak, a zbog duga razdoblja izbjivanja vjerojatno i iskustva povratka razlikuju od onih "običnih" povratnika iz kasnijih ekonomskih migrantskih kohorti.

Ove posljednje čine brojnu skupinu koja obuhvaća ranije (iz 1960-ih i 1970-ih) te kasnije iseljenike (iz 1980-ih i 1990-ih godina) koji žive

¹⁵ Na primjer u radovima koji govore o hrvatskoj dijaspori u singularu i pretpostavljaju sličnost povratničkih iskustava hrvatskih migranata (v. Peračković 2006).

¹⁶ U jugoslavenskom javnom diskursu riječ "emigrant" koristila se isključivo za osobe koje su iz političkoga razloga emigrirale te od države bile tretirane kao "državni neprijatelji". Za razliku od njih, država je ekonomske emigrante nazivala "radnicima na privremenom radu u inozemstvu", čime je željela istaknuti da i unatoč migraciji pripadaju jugoslavenskoj radničkoj klasi te da je njihov povratak izvjestan (usp. Mesić 1991).

i rade u Europi ili izvan nje. Proučavanje povratka radnih migranata bilo je privilegirana tema ranijih ekonomski inspiriranih istraživanja u kontekstu demografske tranzicije i industrijalizacije (Faist 2000; Cassarino 2004). Danas se njihov povratak nadaje u raznim oblicima, ne samo u Hrvatskoj. Npr. među njima ima ljudi koji se vraćaju s namjerom da se u domovini nasele za stalno, no nakon nekog vremena ponovno migriraju (usp. Margolis 1995). Kako je već spomenuto, osamdesetih godina prošloga stoljeća iz Njemačke su se vraćali mnogi radno sposobni ljudi. Premda je intencija povratnika bila ostati i zasnovati neki posao, dio ih se nakon nekoliko godina vratio. Danas, otprilike dvadeset godina poslije, i nadalje su u Njemačkoj, no kako se približavaju mirovini, opet razmišljanju o povratku (osobni podaci). Taj povratak može poprimiti različite oblike: uz one koji se vraćaju s namjerom trajnosti¹⁷, ima i umirovljenika koji provode dio godine u zemlji podrijetla, a dio godine u zemlji naseljavanja (gdje i nadalje žive njihova djeca), putujući u manje ili više regularnim intervalima između dvaju društava (čak i kad je riječ o preoceanskim udaljenostima), participirajući u životu obaju (Ganga 2006; Wames i Williams 2006, osobni podaci). Kao i toliki drugi migranti, stariji umirovljeni migranti su "kulturu korijena" zamijenili "kulturom putovanja" (Fortier prema Ganga 2006:1406).

Jedno područje istraživanja povratka u hrvatskom kontekstu čine repatrijacije izbjeglica i azilanata, koje su postale važna tema političkih programa mnogih imigracijskih zemalja u posljednjim dvama desetljećima. Devedesetih godina prošloga stoljeća to je bila središnja tema povratnih istraživanja u Hrvatskoj (v. npr. Mesić 1992; Povrzanović 1998; Mountcastle i Danon 2001), analizirana više u kontekstu repatrijacije prognanika (osoba dislociranih unutar Hrvatske), nego u kontekstu izbjeglica (ljudi koji su izbjegli iz ratom pogođenih područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine i skrasili se u trećim zemljama, za posljednje v. Stefansson 2004b, 2004c). I danas, otprilike petnaest godina nakon što su jenjali izbjeglički valovi iz

¹⁷ Ni oni ne raskidaju veze sa zemljom u kojoj su proveli cijeli radni vijek; ostajući tamo prijavljeni, redovito odlaze na medicinske preglede ili u posjet rodbini i prijateljima u Njemačkoj.

jugoistočne Europe, pretraživanje hrvatskih internetskih stranica na Googleu s ključnom riječi "povratak" na prvo mjesto izbacuje službeni portal Vlade RH i Misije OEES-a s informacijama namijenjenima izbjeglicama – riječ je uglavnom o etničkim Srbima koji su polovicom devedesetih godina napustili Hrvatsku (v. <http://www.povratak.hr>).

Promjene državnih granica u Jugoslaviji i SSSR-u rezultirale su tzv. "razmrsivanjem naroda" (*ethnic unmixing*, Brubaker 1998) i pozornost usmjerile na (ko)etničke migracije. Posljednji se termin odnosi na prisilno preseljenje nacionalnih manjina u njihove "etničke domovine"; u našem kontekstu, Hrvati iz Srbije i Bosne i Hercegovine preselili su se u Hrvatsku, dok su se Srbi iz Hrvatske iselili u Srbiju. Premda se iz vizure "etničkih domovina" te migracije tumače kao neka vrsta repatrijacija, sami ih sudionici doživljavaju kao izgon, dakle neku vrstu prisilne migracije, pri čemu je prijem doseljenika u krajevima u koje se naseljavaju ambivalentan (Čapo Žmegač 2002, 2005c, 2010a, 2010b; Leutloff-Grandits 2006, 2010; Tsuda 2009; Dragojević 2010).

Ti "povraci" imaju sličnosti s u uvodu spomenutim ancestralnim povratkom (King 2000) i migracijama zbog korijena (Wessendorf 2007). Tim se nazivima opisuje preseljenje druge i kasnijih generacija migranata (odnosno potomaka prve generacije) u domovinu njihovih predaka u kojoj nikad prije nisu živjeli, već ju putem priča svojih roditelja, djedova i baka konstruiraju kao vlastitu. To je, uostalom, i slučaj nepoznatoga broja potomaka hrvatskih iseljenika koji su stigli u domovinu svojih predaka ranih devedesetih godina prošloga stoljeća iz znatiželje, avanturizma, slučajnosti i/ili odanosti te postali borcima za slobodu Hrvatske, novinarima, vladinim službenicima, poslovnim ljudima itd. Jedno desetljeće nakon njih stiže i druga generacija takvih "povratnika", uglavnom u svojstvu studenata na hrvatskim sveučilištima.

Hrvatski povratnički laboratorij time nije iscrpljen. Široko shvaćajući povratak možemo se baviti i tzv. virtualnim povratkom (Oxfeld i Long 2004:4) visokokvalificiranih osoba, koje se ne vraćaju fizički, već se sa svojim društvom podrijetla povezuju kompjutorskim umrežavanjem i drugim medijima. Npr. nedavno su radi povezivanja domovinskih i znanstvenika u dijaspori, ali i radi olakšavanja, financiranja i organiziranja pojedinačnih povrataka iznimno uspješnih hrvatskih znanstvenika iz

dijaspori inicirani posebni programi u okviru državnog fonda "Jedinstvo uz pomoć znanja" (v. <http://www.ukf.hr>). Njima se želi

"(i) ohrabriti znanstvenike i stručnjake u inozemstvu hrvatskog porijekla (Dijaspora) na povratak u Hrvatsku i/ili povezivanje s domaćim znanstvenicima; (ii) potaknuti hrvatske institucije, tvrtke i znanstvenike da koriste potencijale hrvatske znanstvene i stručne dijaspore" (<http://www.ukf.hr/default.aspx?id=87>).

Budući da stimulira posjećivanje i razmjenu između znanstvenika u domovini i dijaspori, pa čak i povratak visokoobrazovanih pojedinaca, taj se fond razlikuje od prijašnjih državnih inicijativa, nastalih u okviru bivšega Ministarstva povratka i useljeništa, da potaknu hrvatsku dijasporu – bez obzira na njezinu obrazovnu razinu – na povratak (Winland 2007).

Virtualnim povratnicima možemo smatrati i nogometaše hrvatskoga podrijetla koji, premda žive i rade u inozemstvu, pune stupce hrvatskih novina i magazina. S iznimkom kratkoga vremena kad igraju za nacionalnu reprezentaciju, samo su virtualno, kroz medije, prisutni u domovini. Slično je i s ljepoticama hrvatskoga podrijetla, s inozemnim mjestom rođenja i boravka, koje su devedesetih godina prošloga stoljeća pobjeđivale na domaćim natjecanjima ljepote.

Nabrojane okolnosti i načini ostvarivanja povratka u Hrvatsku nedvojbeno imaju različit utjecaj na iskustva povratnika u domovini¹⁸, bilo da je riječ o stvarnoj (kao među prvom generacijom migranata) ili re/konstruiranoj (među potomcima migranata) domovini. Ona su heterogena ovisno o tome je li riječ o "povratku" u prvoj ili kasnijim generacijama migranata (s njihovim respektivnim intimnim ili površnim poznavanjem mjesta / širega kraja / društva podrijetla), vraćaju li se migranti na ekstremima životnoga ciklusa (u mlađoj i starijoj dobi) ili u njegovu središtu (osobe u radnoj dobi), s obrazovnim kapitalom ili bez njega, pojedinačno ili obiteljski, nakon cijeloga života provedenoga u emigraciji ili nakon kratkoročnoga izbivanja iz domovine. Daljnje razlike u ishodima povratka mogu se pretpostaviti s obzirom na stupanj dragovoljnosti i

¹⁸ Ako se govori iz vizure društva prijema u Hrvatskoj, možemo govoriti i o njihovu demografskom, društvenom, ekonomskom i kulturnom utjecaju na domovinu.

podrške (s izravnim sponzorstvom države ili bez njega) koju su povratnici uživali, s obzirom na namjeravano trajanje povratka (u rasponu od kratkotrajnih posjeta do trajnih repatrijacija), kao i s obzirom na podrijetlo povratnika (tj. iz koje zemlje dolaze). Doista, čini mi se da sa svojim izrazito diversificiranim povratničkim i migrantskim kohortama i generacijama, Hrvatska ima velik potencijal za komparativna istraživanja i rasvjetljavanje nekih otvorenih pitanja migracijskih, napose povratno-migracijskih tema.

Primjerice, jesu li povratnici motivirani egzistencijalnom čežnjom za domom (Brah 1996) u današnjem destabiliziranom svijetu ili su njihove motivacije za povratak složenije i teško uhvatljive budući da se stalno prilagođavaju promjenjivim okolnostima? Možemo li ih uopće opisati, a da ih ne pojednostavnimo ili učinimo neuvjerljivima? Koji su tipični obrasci priprema za povratak i povratničkih trajektorija, u inozemstvu i u domovini? Jesu li oni rodno obilježeni (usp. Čapo Žmegač 2003b)? Važnost etničke/nacionalne identifikacije za prvu i kasnije generacije osoba s migrantskim podrijetlom u uvjetima transnacionalnog načina života usko je vezana s tim pitanjima.

Nadalje, koji su preduvjeti da se povratak realizira kao "prirodna" inkorporacija u domovinsko društvo, kao u slučaju SuperHrvoja? Zašto se neki povraci pokazuju "nemogućima", odnosno sličnima Odisejevu iskustvu po dolasku na Itaku? Koji čimbenici pridonose jednom ili drugom iskustvu? Ili možda trećemu, upisujući se u sivu zonu ambivalentnih, složenih susreta povratnika s domovinom? Zašto povratnici imaju osjećaj da u svojim novim domovima nisu "kod kuće", što vodi njihovu zasebnom identitetu i diferencijaciji u odnosu na domovinsku populaciju? Ima li u tome smislu razlika između povratnika – bivših radnih migranata, političkih migranata i manje ili više dobrovoljno repatriiranih izbjeglica? Je li razlika u postignutoj (re)integraciji u hrvatsko društvo ovisna o dobi, a manje o kontekstima emigracije i povratka? Postavljaju li se pitanja integracije i identifikacije drugačije među prvom generacijom povratnika i njihovim potomcima ili pak nema bazične razlike u njihovim iskustvima (usp. Oxfeld i Long 2004:5)? S time je vezano i pitanje kako možemo objasniti ambivalentne osjećaje, ponekad čak i "prezirni orijentalizam" (Popović 2008:69) domovinske populacije prema svojim sunarodnjacima povratnicima? Tragajući za odgovorima na postavljena pitanja moći ćemo razumjeti koja od nabrojanih povratnih kretanja – i zašto – vode

"redijasporizaciji" (Stefansson 2004a) ili "unutarnjoj emigraciji" (Popović 2008:65) u domovinskom društvu.

Uzimajući u obzir teorijska razmatranja o proširenju koncepta povratka, multifazičnosti i cirkularnosti migracijskoga procesa te dinamičnosti društvenih i kulturnih struktura, kao i podatke iz empirijskih istraživanja o ambivalentnosti povratka i stvaranju izvjesne drugosti povratnika u odnosu na domovinsku populaciju, povratne migracije možemo analizirati kao vrstu imigracije. Drugim riječima, čini mi se kako ništa ne dobivamo daljnjim inzistiranjem na tradicionalnom konceptualnom razlikovanju između imigracije i povratka; oboje su dijelovi trajnoga i reverzibilnoga migracijskog kretanja i pokazuju sličnosti u složenom procesu inkorporacije migranta(-povratnika) u društvo (ponovnoga) naseljavanja.

LITERATURA

- BASCH, Linda et al. 1994. *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Basel: Gordon and Breach Publishers.
- BAUČIĆ, Ivo i Bernd GROß. 1987. *Rückkehr und Reintegration jugoslawischer Arbeitnehmer aus der Bundesrepublik Deutschland*. Saarbrücken – Bonn.
- BAUČIĆ, Ivo i Živko MARAVIĆ. 1971. *Vraćanje i zapošljavanje vanjskih migranata iz SR Hrvatske*. Zagreb: Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu 10.
- BRAH, Avtar. 1996. *Cartographies of Diaspora. Contesting Identities*. London: Routledge.
- BRETTELL, Caroline B. 2000. "Theorizing Migration in Anthropology". U *Migration Theory. Talking across Disciplines*, ur. Caroline B. Brettell i James F. Hollifield. New York – London: Routledge, 97–135.
- BRETTELL, Caroline B. 2003. "Emigrar para Voltar: A Portuguese Ideology of Return Migration". U *Anthropology and Migration. Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*. Walnut Creek et al.: Altamira Press, 57–74.

- BRUBAKER, Rogers. 1998. "Migrations of Ethnic Unmixing in the 'New Europe'". *International Migration Review*, vol. 32(4):1047–1065.
- CASSARINO, Jean-Pierre. 2004. "Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited". *International Journal on Multicultural Societies*, vol. 6(2):253–279.
- COLIC-PEISKER, Val. 2008. *Migration, Class, and Transnational Identities. Croats in Australia and America*. Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- CONSTABLE, Nicole. 2004. "Changing Filipina Identities and Ambivalent Returns". U *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*, ur. Lynellyn D. Long i Ellen Oxfeld. Philadelphia: Univ. of Penn. Press, 104–124.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati: Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003a. "Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol. 40(2):117–131.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003b. "Transnacionalizam, lokalitet, rod: hrvatske migrantske obitelji u Münchenu". *Traditiones*, vol. 32(2):179–192.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2005a. "Živjeti ondje, identificirati se ondje i ovdje. Identitet djece hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj". *Hrvatska revija*, vol. V(2):84–91.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2005b. "Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata". U *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, ur. Dražen Živić et al. Zagreb: Inst. društ. znanosti Ivo Pilar, 255–273.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2005c. "Ethnically Privileged Migrants in Their New Homeland". *Journal of Refugee Studies*, vol. 18(2):199–215.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2007. "Spanning National Borders: Split Lives of Croatian Migrant Families". *Migracijske i etničke teme*, vol. 23(1–2):33–49.

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2010a. "Refugees, Co-ethnic Migrants, and Diasporas: Blurring the Categories". U *Co-ethnic Migrations: Central and Eastern European Contexts*, ur. Jasna Čapo Žmegač i Christian Voß. München/Berlin: Kubon i Sagner, "Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europea", vol. 13 (u tisku).
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2010b. "Introduction: Co-ethnic Migrations Compared". U *Co-ethnic Migrations: Central and Eastern European Contexts*, ur. Jasna Čapo Žmegač i Christian Voß. München/Berlin: Kubon i Sagner, "Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europea", vol. 13 (u tisku).
- DRAGOJEVIĆ, Mila. 2010. *The Politics of Refugee Identity: Newcomers in Serbia from Bosnia and Herzegovina and Croatia, 1992–2009*. Doktorska disertacija, Brown University, svibanj 2010.
- ELIADE, Mircea. 2002. *Sveto i profano*. Zagreb: AGM.
- FAIST, Thomas. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- FONER, Nancy. 2005. *In a New Land: A Comparative View of Immigration*. New York: New York Univ. Press.
- GANGA, Deianira. 2006. "From Potential Returnees into Settlers: Nottingham's Older Italians". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 32(8):1395–1413.
- GIORDANO, Christian. 1984. "Zwischen Mirabella und Sindelfingen. Zur Verflechtung von Uniformierungs- und Differenzierungsprozessen bei Migrationsphänomenen". *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie*, vol. 10(2):437–464.
- GLICK SCHILLER, Nina et al. 1992. "Transnationalism: A New Analytical Framework for Understanding Migration". U *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, ur. Nina Glick Schiller et al. New York: New York Academy of Sciences, 1–24.
- GLICK SCHILLER, Nina et al. 1995. "From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration". *Anthropological Quarterly*, vol. 68(1):48–63.

- GMELCH, George. 1980. "Return Migration". *Annual Review of Anthropology*, vol. 9:135–159.
- GUARNIZO, Luis Eduardo i Michael Peter SMITH. 1998. "The Locations of Transnationalism". U *Transnationalism from Below*, ur. Michael Peter Smith i Luis Eduardo Guarnizo. New Brunswick–London: Transaction Publishers, 3–34.
- GUPTA, Akhil i James FERGUSON. 1992. "Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference". *Cultural Anthropology*, vol. 7(1):6–23.
- HANDLIN, Oscar. 2002 [1951]. *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations That Made the American People*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- HETTLAGE-VARJAS, Andrea i Robert HETTLAGE. 1984. "Kulturelle Zwischenwelten: Fremdarbeiter – eine Ethnie?". *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie*, vol. 10(2):357–404.
- KATUNARIĆ, Vjeran. 1978. *Vanjske migracije i promjene u porodici*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- KHAGRAM, Sanjeev i Peggy LEVITT. s.a. "Constructing Transnational Studies". U *Surveying the Transnational Approach and Looking for Transnational Organizations*, ur. Ludger Pries. New York–London: Routledge (u tisku).
- KING, Russell. 2000. "Generalizations from the History of Return Migration". U *Return Migration: Journey of Hope or Despair?*, ur. Bimal Ghosh. Geneva: IOM, 7–55.
- KLIMT, Andrea. 1989. "Returning 'Home': Portuguese Migrant Notions of Temporariness, Permanence, and Commitment". *New German Critique*, vol. 46:47–70.
- KLIMT, Andrea. 2000. "European Spaces: Portuguese Migrants' Notions of Home and Belonging". *Diaspora*, vol. 9(2):259–285.
- KOSER, Khalid. 2007. *International Migration: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LEUTLOFF-GRANDITS, Carolin. 2006. *Claiming Ownership in Postwar Croatia. The Dynamics of Property Relations and Ethnic Conflict in the Knin Region*. Berlin: LIT Verlag.

- LEUTLOFF-GRANDITS, Carolin. 2010. "Ethnic unmixing in the aftermath of the Yugoslav successor wars: The integration of co-ethnics in former Yugoslavia in comparative perspective". U *Co-ethnic Migrations: Central and Eastern European Contexts*, ur. Jasna Čapo Žmegač i Christian Voß. München/Berlin: Kubon i Sagner, "Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europea", vol. 13 (u tisku).
- LEVITT, Peggy i Nina GLICK SCHILLER. 2004. "Conceptualizing Simultaneity: a Transnational Social Field Perspective on Society". *International Migration Review*, vol. 38:595–629.
- LISTEŠ, Nikola i Siniša ERCEGOVAC. 1992. *SuperHrvoje*. Split: Slobodna Dalmacija.
- LUCASSEN, Leo. 2006. "Migrations in Modern Europe". Plenarno izlaganje na konferenciji *(Post-)Yugoslav Migrations: State of Research, New Approaches, Comparative Perspectives*. Berlin, prosinac 2006.
- MALKKI, Liisa. 1992. "National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees". *Cultural Anthropology*, vol. 7(1):24–44.
- MARGOLIS, Maxine L. 1995. "Transnationalism and Popular Culture: The Case of Brazilian Immigrants in the United States". *Journal of Popular Culture*, vol. 29:29–41.
- MESIĆ, Milan. 1991. "Društveni razvitak i vanjske migracije u poslijeratnoj Jugoslaviji". U *Vanjske migracije i društveni razvitak*, ur. Milan Mesić et al. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 9–34.
- MESIĆ, Milan. 1992. *Osjetljivi i ljuti ljudi: hrvatske izbjeglice i prognanici*. Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade RH – Institut za migracije i narodnosti.
- MOUNTCASTLE, Amy i Dona DANON. 2001. "Coming 'Home': Identity and Place in Post-War Croatia". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol. 38(1):105–119.

- NEJAŠMIĆ, Ivica. 1981. *Povratak jugoslavenskih vanjskih migranata i njihovo uključivanje u gospodarski i društveni život zemlje*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija, Rasprave o migracijama 73.
- OXFELD, Ellen i Lynellyn D. LONG. 2004. "Introduction: An Ethnography of Return". U *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*, ur. Lynellyn D. Long i Ellen Oxfeld. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1–15.
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1998. "Practice and Discourse about Practice: Returning Home to the Croatian Danube Basin". *The Anthropology of East Europe Review*, vol. 16(1):69–75.
- PERAČKOVIĆ, Krešimir. 2006. "Sociološki pristup u istraživanju procesa povratnih migracija". *Društvena istraživanja*, vol. 15(3):475–498.
- POPOVIĆ, Nenad. 2008. *Svijet u sjeni*. Zagreb: Pelago.
- PRERADOVIĆ, Petar. 1965. *Pjesme, prvi ljudi, zapisi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- PRIES, Ludger. 2001. "The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New Configurations of the Social and the Spatial". U *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*, ur. Ludger Pries. London–New York: Routledge, 3–33.
- ROUSE, Roger. 1991. "Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism". *Diaspora*, vol. 1: 8–23.
- ROUSE, Roger. 1992. "Making Sense of Settlement: Class Transformations, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States". U *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, ur. Nina Glick Schiller et al. New York: New York Academy of Sciences, 25–52.
- SCHUETZ, Alfred. 1945. "The Homecomer". *The American Journal of Sociology*, vol. 50(5):369–376.
- ŠIMŠEK-ÇAĞLAR, Ayse. 1994. *German Turks in Berlin: Migration and their Quest for Social Mobility*. Doktorska disertacija, Montréal: McGill University, Department of Anthropology.

- STEFANSSON, Anders H. 2004a. "Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return". U *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, ur. Fran Markowitz i Anders H. Stefansson. Lanham MD: Lexington Books, 2–20.
- STEFANSSON, Anders H. 2004b. "Sarajevo Suffering: Homecoming and the Hierarchy of Homeland Hardship". U *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, ur. Fran Markowitz i Anders H. Stefansson. Lanham MD: Lexington Books, 54–75.
- STEFANSSON, Anders H. 2004c. "Refugee Returns to Sarajevo and their Challenge to Contemporary Narratives". U *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*, ur. Lynellyn D. Long i Ellen Oxfeld. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 170–186.
- TSUDA, Takeyuki (Gaku). 2004. "When Home is Not the Homeland: The Case of Japanese Brazilian Ethnic Return Migration". U *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, ur. Fran Markowitz i Anders H. Stefansson. Lanham MD: Lexington Books, 125–145.
- TSUDA, Takeyuki (ur.). 2009. *Diasporic Homecomings. Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Stanford: Stanford UP.
- VERTOVEC, Steven. 1999. "Conceiving and Researching transnationalism". *Ethnic and Racial Studies*, vol. 22(2):447–462.
- WARNES, Anthony M. i Allan WILLIAMS. 2006. "Older Migrants in Europe: A New Focus for Migration Studies". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 32(8):1257–1281.
- WESSENDORF, Susanne. 2007. "'Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33(7):1083–1102.
- WIMMER, Andreas i Nina GLICK SCHILLER. 2003. "Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology". *International Migration Review*, vol. 37(3):576–610.
- WINLAND, Daphne N. 2004. "Croatian Diaspora". U *Encyclopaedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*. New York et al.: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 76–84.

WINLAND, Daphne N. 2007. *We Are Now a Nation: Croats Between 'Home' and 'Homeland'*. Toronto: University of Toronto Press.

WOLBERT, Barbara. 1995. *Der getötete Paß. Rückkehr in die Türkei: eine ethnologische Migrationsstudie*. Berlin: Akademie Verlag.

Jasna Čapo Žmegač

DIFFERENT APPROACHES TO RETURN MIGRATION:
THE CASE OF CROATIA

The author discusses some generally accepted interpretations of return migrations inside the framework of migrational theories of assimilation, multiculturalism and transnationalism. Firstly, the author shows that the research of return practices inside the assimilational and multicultural paradigms was neglected only in immigration countries, but not in the countries of emigration. Secondly, contrary to certain interpretations, the author thinks that through redefining the classic dichotomies in migrational research, the transnational paradigm has provided new insights in return migrations. Finally, discussing different forms of return in the context of Croatian Diaspora, the author thinks that return migration can also be defined as a form of immigration.

Keywords: migration research paradigms, diaspora, return migration, Croats